

ТИТАРЕНКО О. Ю.
УДК 94 (477.6) «1939/1945»

КІНО У ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЧЧИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ (1941-1950)

У статті на основі архівних матеріалів, матеріалів періодичної преси, джерел усної історії характеризується роль кінематографа в житті населення Донеччини в 1941-1950 роках. Акцентується увага на репертуарі кінотеатрів, ролі кіно в якості чинника пропагандистського впливу, засобу організації та проведення дозвілля.

Ключові слова: кінематограф, ідеологія, пропаганда, нацистська окупація, повоєнна відбудова.

В статье на основе архивных материалов, материалов периодической прессы, источников устной истории характеризуется роль кинематографа в жизни населения Донеччины в 1941-1950 годах. Акцентируется внимание на репертуаре кинотеатров, роли кино в качестве фактора пропагандистского воздействия, средства организации и проведения досуга.

Ключевые слова: кинематограф, идеология, пропаганда, нацистская оккупация, послевоенное восстановление.

In the article on the basis of archival materials, materials of periodical press, oral history sources the role of cinema in Donetsk region in 1941-1950 years are characterized. The attention is focused on the repertoire of theaters, cinema role as a factor of propaganda, organization and means of entertainment.

Key words: cinematography, ideology, propaganda, Nazi occupation, postwar restoration.

Під час вивчення подій воєнного та повоєнного повсякдення населення України одним з ключових є питання про вплив, який справлявся на духовний світ, систему ціннісних орієнтирів та уподобань населення. При цьому інтерес викликають як власне чинники та інструменти впливу, так і особливості їх використання владою та рецепції населенням в хронологічному та регіональному аспектах. З огляду на це особливої уваги потребує кінематограф, можливості якого широко використовувалися як нацистським, так і радянським режимами. Попри те, що місце і радянського, і німецького кіномистецтва в духовному житті населення України в період війни та перші повоєнні роки вже були

предметом досліджень істориків [2; 11, с. 128-161; 10, с. 155-198; 20, с. 156-164], більшої уваги заслуговує еволюція ролі та місця кінематографа в житті населення за умов зміни влади на теренах окремих регіонів, в мікроісторичній перспективі.

Виходячи з цього, мета роботи полягає у характеристиці ролі кінематографа в умовах воєнної та повоєнної повсякденності населення Донеччини. Об'єкт дослідження становить населення Донеччини. Предметом роботи є кінематографічна політика нацистського та радянського режимів на теренах краю, роль та місце кіномистецтва в духовному житті населення регіону. Джерельна база складатиметься із актової та діловодної документації

Державного архіву Донецької області, археографічних публікацій, преси, мемуарної літератури, джерел усної історії.

З перших днів війни кінематограф на теренах Сталінської області, як і в цілому України, мав стати чинником мобілізації населення на боротьбу з ворогом. Репертуар кінотеатрів зазнав певних змін у бік фільмів героїко-патріотичної тематики, значне місце в ньому посіли фронтові спецвипуски. Своєрідною реакцією ігрового кінематографу стали «Бойові кінозбірники», декілька перших випусків яких з'явилися на екранах області. Втім, з огляду на стрімкість просування німецьких військ, реалізацію комплексу евакуаційних заходів, деморалізацію населення, в пам'яті якого були ще свіжими візуальні кінематографічні образи непереможної Червоної Армії, вплив радянського кіномистецтва на населення в цей період був неадекватним вимогам моменту.

Окупація регіону стала часом знайомства населення із новою політичною парадигмою та культурно-ідеологічною традицією. Політика окупаційної адміністрації в сфері кіно була спрямована на задоволення потреб аудиторії, що складалася як з військовослужбовців вермахту, так і цивільного населення. При цьому стосовно другої категорії глядачів ключовими були наступні чинники: прагнення шляхом організації контрольованого окупантами духовного простору відволікти населення від небажаної політичної діяльності та намагання за допомогою кінематографу здійснювати бажаний пропагандистський вплив.

Місцеві кінотеатри, що діяли на окупованій території, збирали досить значну аудиторію. Так, лише за перший рік, що пройшов з часу першого показу кінофільмів, до початку жовтня 1942 р. кінотеатри Маріуполя відвідало близько 700 тис. німецьких військовослужбовців та 413 тис. жителів міста [21]. До кінця серпня 1942 р. кількість відвідувачів в кінотеатрах Юзівки

сягнула 665 тис. осіб [26]. Репертуар кінотеатрів складався переважно з німецьких художніх стрічок, зокрема таких як «Кровна дружба», «Головне – щасливо», «Ешнапурський тигр», «Кора Террі» та ін. Подібно до радянського кіно, німецький кінематограф мусив створювати ті образи, які могли б уособлювати всі ті негаразди, що кояться в світі [25, р. 174]. Саме цим зумовлювалася перманентний акцент на деструктивній ролі євреїв, найяскравішим уособленням чого стала наявність в репертуарах кінотеатрів фільмів «Жид Зюсс» та «Ротшильди». Втім, окремі художні фільми, що демонструвалися для місцевого населення, були підготовлені на високому рівні, користувалися великим глядацьким попитом, залишивши в тих, хто їх бачив, досить глибокі враження, які збереглися практично аж до теперішнього часу [6]. Істотним недоліком кінематографу часів окупації були відсутність дубляжу, титрів російською або українською мовами. Дефіцит копій кінострічок зумовив звернення окупаційних властей, принаймні на початку окупації, і до радянських фільмів (зокрема, таких як «Волга-Волга», «Веселі хлоп'ята», «Василиса Прекрасна», «Антон Іванович сердиться»), які не несли на собі великого ідеологічного навантаження. Кожній демонстрації стрічок передувала німецька кінохроніка. На думку окупаційних властей пропагандистський ефект від неї був вищий за потенційну шкоду цих фільмів [5, с. 141].

Особливо важливою була роль кінематографу в створенні позитивного образу Німеччини і німецького способу життя [20, с. 158]. В цьому контексті особливо значущими були такі фільми як «Поїздка до Німеччини», «Робочий день німецького бауера», «Фільм про Німеччину». Враховуючи ту обставину, що і в нацистській Німеччині, і в Радянському Союзі кінематограф був покликаний не лише відображати дійсність, але й змінювати її у відповідності із заздалегідь визначеними зразками, на окупованій території його

можна розглядати не лише як важливий інструмент прямої пропаганди, але й як джерело формування громадської думки [25, р. 230]. Саме це, зокрема, зумовило досить високий рівень довіри до кінематографічних образів в українських остарбайтерів на початку вербувальної кампанії до Німеччини.

Було б помилковим, звичайно, обмежувати вплив нацистської пропаганди лише хронологічними рамками періоду окупації. Своєрідна її «відкладена» дія особливо проявилася у зростанні побутового антисемітизму як в цілому на звільненій території [12, с. 354], так і, зокрема, в Донбасі [15, с. 428]. Цьому чималою мірою сприяв відповідний контент німецьких стрічок, що демонструвалися під час окупації.

В період після визволення Донеччини перед владою постало нагальне завдання нейтралізації нацистської пропаганди, ознайомлення з кінофільмами, знятими центральними кіностудіями та українськими кінематографістами в евакуації. Відкриття кінотеатрів ставало великою подією не лише для місцевого населення, але й для влади, якій надавався потужний, і, що найголовніше, масовий засіб ідеологічного впливу.

Враховуючи те, що кінематограф був не лише одним із засобів мистецтва, але й потужним засобом фіксації оточуючої дійсності, першочергову увагу було приділено зйомкам в містах та селах України одразу ж після звільнення їх від окупації. Ключову роль в цих зйомках відігравали фронтіві кінооператори. На жаль, значна частина матеріалів, знятих кінооператорами, не пережила війну, була використана без знятих резервних копій для монтажу тих чи інших фільмів. І хоча далеко не всі з цих матеріалів збереглися і стали доступними для глядача, об'єкти, що знімалися, сам факт зйомок на вулицях визволених населених пунктів Донеччини (є відомості про роботу кінооператорів у Сталіно, Макіївці, Краматорську [22, с. 572-575]), участь в них населення стали додатковими аргументами на користь того, щоб у місцевого населення

сформувався високий рівень довіри до художнього кінематографу та кінохроніки воєнного часу.

Зі значними труднощами проходила робота із налагодження діяльності кінотеатрів. Так, на Донеччині навесні 1944 р., через рік після визволення, діяло лише близько 120 кіноустановок [6, с. 258]. Для порівняння – до війни їх кількість становила 550 одиниць [7, с. 130]. Хронічною проблемою, особливо в сільській місцевості, був поганий технічний стан кіноапаратури, відсутність або недостатність відповідної реклами [17, арк. 3]. Проте навіть за цих не зовсім сприятливих умов кіно залишалося найпоширенішим способом проведення дозвілля і, водночас, потужним засобом пропаганди. Мабуть, усвідомлення саме останньої обставини зумовило прийняття в 1944-1945 роках цілої низки постанов про кінофікацію райцентрів, про поліпшення кінообслуговування трудящих Донбасу, налагодження роботи сільських кіноустановок. Ці постанови зобов'язували профспілкові організації, виконкомки рад трудящих, партійні комітети збільшувати кіномережу, ремонтувати і будувати нові кінотеатри, встановлювати режим демонстрації фільмів не рідше ніж 15-18 днів на місяць [21, с. 263].

Проте ефект від цих постанов не одразу дався взнаки: так, у відповідності з даними Сталінського обласного управління кінофікації за 1946 р. план відвідувань кінотеатрів в місті виконувався на 231 %, а в селі на 342 %, що, з одного боку, дозволяло говорити про високий рівень запиту на кіномистецтво, але з іншого – про катастрофічний брак потужностей і персоналу [19, арк. 3]. У цьому зв'язку слід зазначити, що навіть по завершенні війни протягом декількох років при обговоренні питань, пов'язаних із умовами побуту населення, задіяного на відбудові промислових підприємств, проблема його дозвіллевих практик, в першу чергу за посередництва кінематографу, була однією з найбільш актуальних для влади. Це, зокрема,

зумовлювалося надзвичайно високим рівнем дезертирства робітників і необхідністю якнайшвидшого вирішення питань матеріального, житлового, соціального і дозвілєвого плану [1, с. 65-70]. Певним виходом у цій ситуації була організація кінопересувних установок, об'єктами обслуговування яких, насамперед, виступали села та робітничі селища [17, арк. 3].

З урахуванням задач, які стояли перед владою, першочергову увагу було приділено демонстрації кінофільмів, знятих під час війни, зокрема таких як «Чекай на мене», «Секретар райкому», «Два бійці», «Вона захищає Батьківщину», «Жила-була дівчинка», «Райдуга», хронікальних та документальних стрічок про успіхи Червоної Армії. Як дозволяє судити аналіз анонсів кінофільмів передвоєнні стрічки фактично не демонструвалися, що, безумовно, пояснюється недостатньою їхньою актуальністю з точки зору влади. Справедливості заради слід зазначити, що такий репертуарний план відповідав і очікуванням населення. Це підтверджується даними про перевищення планів як по кількості кіносеансів, так і по кількості глядачів [14, с. 170].

Вагомим чинником впливу на свідомість населення краю, актуалізації його патріотичних почуттів з огляду на географічну наближеність подій, зображених у стрічках, стали зняті у 1945 році фільми Л. Лукова «Це було в Донбасі» та М. Донського – «Нескорені». Особливо схвально був зустрінутий другий фільм, що являв собою екранізацію однойменної повісті Бориса Горбатова. Цей твір, вперше опублікований на шпальтах газети «Правда» в 1943 р., справив величезне враження не лише на громадськість, але й на кінематографістів, які скористалися можливістю екранізації, що її надавав твір [4, с. 303]. На VII Міжнародному Венеціанському кінофестивалі (1946 р.) «Нескореним» було присуджено золоту медаль [11, с. 136].

Фільм чималою мірою сприяв формуванню та закріпленню в свідомості населення до певної міри міфологізованого образу донецького пролетаря – незламного борця з фашизмом. Своєрідним дисонансом в цьому плані стала друга частина кінофільму «Велике життя», що за умови широкого інформування громадськості про сценарій знімалася у Донбасі в 1945-1946 рр. [3]. «Помилки» Л. Лукова, які фактично були зумовлені його прагненням показати важкі реалії повоєнної відбудови Донбасу, а також торкнутися деяких табуованих тем, як, наприклад, колаборація під час окупації та недостатній рівень компетентності ряду відповідальних працівників на шахтах, стали причиною заборони фільму [14, с. 137-141]. Попри те, що режисер «реабілітувався» знятим у 1950 р. фільмом «Шахтарі Донбасу», штучність багатьох епізодів, надмірна ідеалізація умов та обставин повоєнної відбудови не могла не викликати у вдумливого глядача-донецьця багатьох питань, які, з одного боку, ставили під сумнів здатність кіно реалістично відображувати дійсність, а з іншого – змушували замислитися над причинами заборони анонсованих фільмів [24, с. 375; 12].

Слід зазначити, що в умовах повоєнної відбудови кінематограф виконував і суто утилітарну функцію, вирішуючи практичні завдання здійснення виробничого навчання та підготовки кваліфікованих кадрів для потреб повоєнної відбудови. Так, Сталінською обласною конторою Головкинопрокату на замовлення підприємств та організацій здійснювалася демонстрація науково-технічних фільмів, зокрема таких як «Автомобіль», «Електроосвітлення», «Будуйте безпечно та культурно» і т. ін. [18]. Приміщення кінотеатрів ставали зручною базою не лише для показу фільмів, але й проведення культурно-масових та політпросвітніх заходів [16, арк. 1].

В цілому 1941-1950 рр. стали часом, коли населення Донеччини, перебуваючи в умовах різних політичних режимів,

опинилося і в системі двох різних світоглядно-ціннісних систем координат. Важливим елементом їх формування став кінематограф. Абсолютно новим явищем для населення стало німецьке кіномистецтво, яке, попри свою виразно антирадянську пропагандистську спрямованість, виступило в ролі важливого засобу знайомства із західним способом життя. Кінематографічні образи, з якими зустрілася людина в постокупаційній і в повоєнний періоди, були покликані виконати як легітимізуючу функцію для влади, так і мобілізуючу – для населення: спочатку для досягнення перемоги, згодом – для повоєнної відбудови. Проте, незалежно від намірів і нацистського, і радянського режимів, для населення кіно виступило в якості важливого засобу проведення дозвілля, знайомства з новим і досі незнаним способом життя, візуалізації тих образів щасливого майбутнього і героїчного минулого, яких так потребувало важке воєнне і повоєнне повсякдення пересічної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Альфьоров М.А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) / Альфьоров М.А. – Донецьк: Український культурологічний центр, 2008. – 192 с.
- Большаков И. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны / Большаков И. – М.: Госкиноиздат, 1950. – 215 с.
- [Від редакції] // Социалистический Донбасс. – 1945. – № 201 (3320). – 10 окт. – С.3
- Воспоминания о Борисе Горбатове / [сост. Б.Галанов, С.Караганова]. – М.: Советский писатель, 1982. – 354 с.
- Донецчина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Известные и неизвестные страницы истории. – Донецк: АОЗТ «Издательство «Донецчина», 2008. – 432 с.
- Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): [Сб. докум. и материалов / Редкол.: Клерфон Е.Д. (отв. ред.) и др.]. – Донецк: Донбас, 1980. – 311 с.
- Донецкая область за 50 лет. Статистический сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – 232 с.
- Інтерв'ю із Криціним О.Д., 1929 р.н. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, листопад 2010 р.) // Особистий архів автора.
- Інтерв'ю із Єфремовим В.С., 1933 р.н. Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, січень 2011 р.) // Особистий архів автора.
- Історія українського радянського кіно: в.3-х т. / за ред. Левчук В.Т. – К.: Наукова думка, 1987. Т.2: (1931-1945). – 1987. – 215 с.
- Корниенко И.С. Киноискусство Советской Украины / Корниенко И.С. – М.: Искусство, 1975. – 240 с.
- Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Костырченко Г.В. – М.: Международные отношения, 2001. – 784 с.
- Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. Т. II. (Червень 1941-1960 рр.). – К.: Держполітвидав, 1961 р. – 345 с.
- Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1950. Збірник документів і матеріалів / [відп. ред. Ю.Ю.Кондуфор]. – К.: Наукова думка, 1989. – 564 с.
- Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Куромія Гіроакі; [пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев; / передм. Г.Немирі.]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
- Матеріали по кінообслуговуванню дитячого глядача (плани, звіти, відомості) // Державний архів Донецької області (далі - ДАДО). – Ф. Р-4800. Донецьке обласне управління кінофікації виконкому Донецької обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 1. – Спр. 33. – 23 арк.
- Накази Сталінського обласного Управління кінофікації // ДАДО. – Ф. Р-3029. Сталінський районний відділ кінофікації – Оп. 1. – Спр. 1. – 321 арк.
- Научно-популярные фильмы // Социалистический Донбасс. – 1947. – № 95 (3729). – 14 мая. – С.2
- Річний звіт по основній діяльності кіномережі міст та районів області.
- 1946 рік // ДАДО. – Ф. Р-4800. Донецьке обласне управління кінофікації виконкому Донецької обласної ради депутатів трудящих. – Оп. 1. – Спр. 26. – 45 арк.
- Салата О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті Україна та в зоні військової адміністрації (червень 1941- 1944 рр.) / Салата О. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.
- Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.: в 3 т. – К.: Політвидав України, 1969. Т.3. – 1969. – 456 с.
- Цена кадра. Советская фронтовая кинохроника 1941-1945 гг. Документы и свидетельства / [Авт.-сост. В.П.Михайлов, В.И.Фомин]. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2010. – 1048 с.
- Яковлів П. Оновлення маріупольського кіно // Маріупольська газета. – 1942. № 129. – 8 жовт. – С.5
- Penner Tanja. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953 / Penner Tanja. – Klartext Verlag, Essen, 2010. – 467 s.
- Taylor Richard. Film propaganda. Soviet Russia and Nazi Germany / Taylor Richard. – Croom Helm London, Bartnes & Noble Books, New York, 1979. – 266 p.
- 665 тисяч зрителів // Донецкий вестник. – 1942. – № 67. – 20 авг. – С.4

